
EOLSKA HARFA CRNOGORSKE MODERNE

Predrag Zenović

The Aeolian harp speaks of the long past and future times, captures the entire octave in minor scale and easily develops into major mode, similarly to the lyric and epic moments in the works of these poets. For listening harp, as well as for reading the poetry of Zogović, Banjević, Ratković, Mitrović, Đonović and Ivanović one needs solitude, the solitude that makes us constantly question ourselves and others, life and justice, love and freedom. That is why the poetry of our modernists is the touchstone in the times when all these values are unstoppably fading away.

„Mrtva si a tebe nema“. Čini se da nema prikladnijeg stiha za apsurd nepostojećeg referenciranja na veliko djelo crnogorskih modernista. Mrtvi su, a nema ih. Poput Kišove eolske harfe, ovaj poetski instrument komunikacije i interpretacije izostao je iz arsenala oruđa kojim razumijemo sebe i druge. Tek ponegdje i ponekad ova¹, uporedno gledano, kultura malog obima ukaže na svoje

¹ Svijetli primjer njegovanja ove važne epohe crnogorske književnosti u novije vrijeme predstavlja antologija crnogorske moderne, istoimenog izdanja Matice crnogorske iz 2012. Godine, koju je sačinio Branko Banjević. Esej se najvećim dijelom bavi pjesmama koje su obuhvaćene ovom antologijom.

velikane, nesvjesna mogućnosti njihovog čitanja, intertekstualnosti, sagledavanja vijeka u njihovoj poeziji, po-etike, poezije kao angažovanosti, ali ne one koja poziva na obračune, nego one koja nudi istoriju mogućnosti i moguće istorije i razumije velikodušno kaleidoskop ljudske egzistencije. Oni su pjesnici, ali nisu guslari. Možda je u tome razlog odsustva njihovih stihova iz slavskih zdravica i svečarskih prigoda, jer ako se gdje i zametnuo deseterac, magičnom lirskom ironijom je vraćen u novu ritmičnost. Lirika u kojoj se tek nakon razgrnutih slojeva pjesničkih asocijacija i simbola naziru prostor, vrijeme i zbivanje kao strukturni elementi epskog. Lirika kadra da razbije ploče pod dinarskim karstom, ili makar da ih trajno uzdrma u svijesti čitaoca.

U pogovoru antologiji *Crnogorska moderna*, Banjević govori o modernoj crnogorskoj umjetnosti kao novumu koji je bio odraz istorijsko-političke stvarnosti, u kojoj jednog kulturno stvaralačkog i političkog entiteta više nije bilo. Otuda razlog više da se misli o ovom novom vidu egzistencije umjetničkog duha koji pokušava da nadomjesti povjesne nepravde ovjekovečene u pisanim istorijama. Već dugo vrmenena se u nas ostvario svijet u kojem će poeziju svi pisati, *a onaj koji je prvi zapevao povući će se, prepuštajući pesmu drugima* (Miljković). Zašto su se ovi pisci povukli pred drugima, ili zašto su im generacije koje su došle nakon njih to dopustile? Antologija Matice crnogorske *Crnogorska moderna* je jedna od prilika da oni koji su prepustili pjesmu drugima opet ispišu svoje stihove, kao svjedočanstva prošlih i opipavanje nekih budućih vremena. Stihove treba uvijek iznova čitati jer svako vrijeme nudi nove ključeve za semantička i normativna značenja, pored univerzalnog jezika koji je, u suštini, sjevremen.

U ovom eseju pokušaću da ukažem na jedno moguće čitanje naših modernista, odredim vrijednosne kulturno-istorijske koordinate i dam jednu skicu njihove poetike. Njihovu poetiku tumačiću dominantno preko tematsko-motivskih cjelina uz, gdje

to bude od važnosti za ovakav pristup, stilsku analizu stihova. Prvi dio biće posvećen kontekstu u kojem nastaje crnogorska moderna poezija i važan normativni naboj koji u sebi nosi, a u drugom dijelu analiziraću aporije – neusaglasive disjunkcije o kojima samo poezija može da zbori a da joj se ne zamjeri nedostatak logičke i zdravorazumske dosljednosti.

Kraj vijeka (*fin de siècle*) njegov filozofski eskapizam, društvena dekadencija i nova sentimentalnost i estetika, traženje novog „do dna, do nepoznatog, do novog“ (Bodler) obilježio je modernu. Larpurlartizam i esteticizam, parnasovci i simbolisti utemeljili su poetiku nove književne ere. Moderna u balkanskim književnostima, uz blago zaostajanje, odnosi se takođe na period kraja 19. i početka 20. vijeka i obilježava je, slično kao u evropskoj modernu, različitost u odnosu na period realizma na koji se ona nastavlja i ekspresionizma kojem prethodi. Tako se početak hrvatske moderne najčešće smješta u period između 1890. i početka I svjetskog rata, a ovom pravcu pripadaju romansijeri, pjesnici i putopisci različitih poetika: impresionizma, secesije, simbolizma, neoromantizma. Slično, *Srpski književni glasnik* (uz nagovještaj pravca Nedićevim Srpskim pregledom) i njegovo objavljivanje u periodu prije početka rata 1901–1914. uzima se za trajanje srpske moderne. Moderna ovih dviju velikih balkanskih književnosti obilježiće razlika između germanskog (Beč, Prag) i francuskog uticaja (Pariz), prvog na hrvatsku, a potonjeg na srpsku modernu. U duhu veličanja kulta lijepog, estetizma i formalnog savršenstva, srpsku književnost obilježiće i pojava književne kritike (Skerlić, Bogdan Popović, Ljubomir Nedić). Moderna i savremena poezija se sjedinjavaju, pa je nekad između avangarde, simbolizma, moderne, impresionizma, ekspresionizma nemoguće odrediti distinktni poetički pravac.

Crnogorsku književnu modernu zadesila je ista sudbina kao crnogorsku modernu u slikarstvu. Stvaralački izmještena iz

Crne Gore, ostala je tematski vezana za Crnu Goru. Uprkos univerzalnosti umjetničkog djela Zogovića i Đonovića, njihovi poeziju je, poput umjetnosti Lubarde i Milunovića, nemoguće ne tumačiti kao izraz slikovnosti izmaštane crnogorskim podnebljem. Obje nastaju u kontrastu sa epskom tradicijom i realizmom i otkrivaju i igraju se sa cijelim svijetom opalescentnog i aleatornog, pjesničkog i zamišljenog. Obje umjetničke istorije govore o tome koliko je crnogorski okvir *genius loci* njihovog djela ali istovremeno uski palanački okvir za njihovu recepciju i interpretaciju. Kultura kojoj pripadamo, u kojoj su svi na svoj način filosofi i pjesnici, rijetko sebe kritički preispituje ili dovodi u sumnju, makar literarnu. Recepcija književnosti u nas je obično odjek većih kulturnih centara bez kojih nijesmo spremni da joj priznamo kvalitet.

Crnogorski modernisti su, poslije Njegoša, prvo „hvatanje koraka“ sa balkanskom i svjetskom poezijom, sa poetičkim i ideološkim premisama književnosti vremena. Od razigrane pjesničke forme do bujne misaonosti, crnogorska međuratna poezija je u duhu svog vremena, urušenog projekta prosvjetiteljstva, razuma kao referentnog okvira Zapada, egzistencijalizma kao novog filozofskog pravca, iracionalnosti i nepredvidivosti kao usuda vremena. Potopljena svečanost nevinosti, teturanje ka Vitlejemu, „sijenke tamnih ptica“ sve ono što je nagovjestio Jejs u *Drugom dolasku* (1919) urezana je u pjesničko stvaralaštvo crnogorskih modernista.

Ostalo je ono pjesničko, kao viši domet u odnosu na revolucionarno zadate ciljeve, koje je već, kao u Kišovoj priči, revolucija pojela kao krmača svoj okot. Tako valja razumjeti sukob na književnoj ljevici: kao priču o poetskim idealistima poput Zogovića i poetskim realistima poput velikog Krleže. I tako sukobljenim, bilo im je jasno da književnost ima univerzalne poetičke principe jače od svake ideološke matrice.

Poezija vremena sunovrata opštih civilizacijskih vrijednosti je bijeg i pokušaj rekonstrukcije svijeta. Treba dati novu logiku trulom svijetu, putokaz Zapadu koji gubi svoje vrijednosne orijentire. Kriza demokratije i poslijeratni pesimizam nagovještavali su krizu cjelokupnog liberalno-demokratskog poretka Evrope. Crna Gora je iz rata izašla poražena i umorna da bi se nedugo zatim našla u vrtlogu građanskog rata. Sve ovo predstavlja istorijski kontekst u kome nastaje poezija rodonačelnika crnogorske moderne književnosti. Fašizam – kriza prosvjetiteljsko-racionalističkog projekta i rodno mjesto moderne. Antifašizam – okosnica njene po-etike.

Aporije crnogorske moderne *Antifašizam: ljubav i sloboda*

Antifašizam je osnovna vrijednosna paradigma savremenog evropskog svjetonazora. Fašizam-antifašizam je fundamentalna odrednica društvenog, političkog i najzad, filozofskog. Ako pođemo od Ekove koncepcije fašizma kao kišobrana za vječno postojeće ideološke i filofske matrice razumijevanja svijeta, onda je podsjećanje na poetski krug crnogorskih modernista svijetla užarena tačka nepristajanja na sunovrat evropske modernosti. Iskorak koji je Crna Gora načinila antifašizmom zabilježen je poetskim kodom Zogovića, Banjevića i Đonovića snažnije nego bilo kakvim proglasom ili političkom parolom.

Za crnogorske moderniste ljubav i sloboda su organizujući principi svijeta u temelju ideje antifašizma. Prosto, njihovi antipodi – mržnja i strah, nadmoć, potčinjenost su gradivna materija cijelog fašističkog pokreta, te sramne evropske povijesti. Zato je antifašizam sinonim egzistencije, bolje reći jedine egzistencije valjane življenja. Ljubav je osnovno po-etičko načelo. Ona čini da srce bude „sposobnije za otkucavanje tajnih znakova duha, duha ili druge materije“. Ljubav je

neuhvatljiva i varljiva, „da li je ona ikada i bila“. Ali i vazduh ima njen lik čim pjesnik pogleda. Ljubav je svekolika stvarnost. Ljubavni čin je vanvremena, apstraktna kategorija koja čini da „njeni prsti žive u ruci i poslije njene smrti“. „Ljubav je od pustinje jača“ pa tako i od „puste zemlje“ (Eliot).

Sloboda je zamah bića, let ka neodređenom, bijeg od običajnosti. Bijeg od rata, stradanja, epskog. Bijeg na neki proplanak zelene trave i samo jedan potočić učinili bi pjesnika carem, sa suncem u njemu (Ratković) potpuno slobodnim. I konačno, Mitrovićev manifest slobode u Ptici u letu:

*Ljepota neka je bez straha,
Neka su njena krila – krilata,
Neka je njen pjev pjesma njenog tijela,
Pjev grla izvitog u krasotu
Dok krila
Lete
Poruči svima: ptica je u letu!*

Egzistencija i smrt

Smrt je apsurd kao i život. Nelagoda i nesklad. *Zato* je i pitanje „Zaspati ili umrijeti“. Nijesu to više samo dvije već tri ili bezbroj realnosti, mogućih svjetova. Otud i paradoks da nje nema iako je mrtva. Ili kod Banjevića u Ponoru: „tu sam i nijesam tu/đe sam tijelo sto put ogrebao“. Smrt nije samo suprotstavljena životu, ona je na kontinuumu pjesnički konstruisanih svjetova. Paradoks epistemološkog (svjesnosti o egzistenciji) i ontološkog (bića u egzistenciji) oslikavaju stihovi: „I mada znam / odavno već da truneš, / Pomislim: možda si ti“. Egzistencija je apsurdna jer je čovjek konačno i omeđeno biće, te Ratković piše šta mu sva pitanja znače „za ovo krvavo lišće ljudskoga mesa“. Egzistencija je polje

nerazumljivo i najmudrijima: „mudraci mjere ponore zabranjene“ a nikad ih izmjeriti neće.

Banjević u pjesmi *Moje življenje* predstavlja moguće doživljaje egzistencije i njene esencije: od ontološkog nihilizma „ništa ne postoji“, do epistemološkog skepticizma „već nisam moćan tamom shvatiti sebe sama“ do slike egzistencije kao nekakve neuhvatljive prolaznosti, leta:

*Ja sam letio smućen,
Izmučen, istrven, lijen
Prohujao sam brzo,
Odlutao il' odletio
ko neka čudna sjen*

Odnos pjesničkog i životnog (poezije i proze, lirike i epike, svetog i profanog) Banjević opisuje u *Tami*: „Nemam kuda proći kraj varke života / Zorom svako jutro usred duge zime / kliknem hrabro jureć na kradljivog skota / što mi nosi krijuć s moga vrela rime“. Rascjep između svijeta stvaranja i svijeta življenja usud je čovjeka i jedino što mu preostaje je da se u svoj toj „crnini hlada“ ogrne „tišinom nagom“. No i takva egzistencija, „dvojnost daha i tjelotvornosti“ prija ljudskoj duši, te ju je strah da takav kakav život ispije do dna. Brojni su ljudski strahovi, za Banjevića, da proćerda mladost, strah od neke kobi koja će odasuti sve dane, strah od prolaznosti života, strah da se neće reći „more žudi“ i onda najveći egzistencijalni strah pjesnika, tako životan za priču o umjetnosti i recepciji umjetničkog djela u nas:

*Strah me još gad neki izać će iz rupa,
Pa će ko utvare neke lažne priče
Moju pjesmu krvi i prah mojih sanja
Prenijet u predio po kom sove kriče,
Iskobit serdare božanskog tkanja*

Sopstvo je, govori nam Banjević, nevječno (*Nad nevječnim sobom*). To je lelek koji ga prati „od dana djetinjstva rana“. To je zapravo djetinjstvo civilizacije i poezije, od Gilgamešovog traganja za besmrtnošću. Lelek je odgovor pjesnikova habitusa, to je zapravo protivkosmički, ipak nemoćni krik njegova krša. Za Ivanovića, egzistencija je „treperenje“, i čovjek je kao jasika bijela čije lišće vječito treperi. Ipak, smrt čovjeka nije nikad beznačajna, efemerna, te pjesnik solipstistički zaključuje: „svaka je smrt po jedna propast svijeta“.

Bog

„Voskresni! Voskresni ili sebe ili barem oči moje...“ Stih koji ispisuje ateista preuzima najčudesniji narativ hrišćanske vjere, uskrsnuće kao slom svijeta nužnosti i prolaznosti. Vječni literarni motiv vječnog života. Boga nema, ali svijet svetog i poetskog odvojenog od profanog (Elijade) osnovna je demarkacija literarno konstruisanih svjetova. „Bogojavljenjski su hujala nebesa, ogromna, / zvjezdana, hladna...“ Banjević u *Tajni* piše da „Smrtni Boga slave, a Bog smrtne gnjavi“.

Sjetimo se Dostojevskog i ideje da ako Boga nema sve je dozvoljeno. Čini se da po sličnoj logici Bog u djelu crnogorskih modernista nije kulturno determinisani običajni Bog nego posljednje utočište za priviđenu djecu, što zovu sa dna pustinje u haljinicama (Ratković), praznina koja mora progovoriti (Mitrović).

Crna Gora

Crna Gora se javlja kao literarni motiv, slika, doživljaj. Umjesto himnične i patetične patriotske pozije, modernisti se impresionistički i simbolički poigravaju sa motivom Crne Gore, otvarajući cijelu aleatornost značenja. Crna Gora je tako politički, ideološki, etnološki ali i filozofski, teološki pojam iskazan kroz pjesničke metonimije i metafore.

*Haljine tvoje su proste, slobodarko,
I pokrete imaš nove, mnogom nepoznate.
Prosta si kao trava,
I tajanstvena kao more u ponoći.*

Drvo je simbol ne samo čovjeka u poeziji modernista nego i Crne Gore. Drvo, kao i poezija, simboliše vezu zemaljskog i nebeskog, borbu za opstanak u neuslovnom kontekstu. Brijest iz istoimene poeme Mirka Banjevića i maslina iz pjesme Radovana Zogovića *Instrukcija maslini* slika su Crne Gore.

*O, kako bi bilo to,
planinski dive,
ako ostade igđe
u dubini zemljine vlage
tvoje ijedne žile
ukopane žive
da silinom sirove snage
iskonske
posljednje, jače
silovito opet izbije
rasprši crni kam –
da brijest išiklja mlad!*

*U sami kamen! U zavičajne, od mora slane ljute kore
bušačem korijena, hiljadu i jednom radnom žilom!
I svaku izračvaj u kliješte, naiviči i nabrusi kao borer,
produžuj, sekund po sekund, jedva vidljivo živo šilo!*

Nepravda

Nepravda od one kosmičke do društvene je nit koja spaja ove autore. Nepravda je osnovni motiv po-etike modernista. Poezija otvara polja nepravde u pokušaju da vrati narušeni kosmički red. Nepravda se oličava dakle i u društvenom, kolektivnom ali i na mikro nivou. Narod se slio u gomilu, piše Zogović „U bolu. U kletvi. U buni“.

Nepravda je učinjena prema onima o kojima se malo zna. O nepravdi se ne govori. Zato je poezija tu da pozove goste, da o njima i njihovoj nepravdi pjeva. Ali Binak se pita zašto mu ubiše „na krovu svetu ticu rodu“? Nepravda nad čitavim zajednicama ljudi dio je balkanske „istorije beščašća“ i nije se završila sa pričom Ali Binaka.

„Bar sad ne brineš brige sirotinjske“, *ergo*, ima valjda nekog svijeta gdje se nepravde ovoga daju ispraviti. Eshatologija poretka gdje je naša tehnologija osjećaja drugačija, gdje nas patnja ovog nepravednog svijeta više ne dotiče. Nepravda je vezana za herojsko stradanje, nepravda je nužno i samoća. Zato Mitrović u pjesmi o Andriji Jablanu, piše o Prometeju, okovanom u noći kad je srce tvrđe od čelika. Ima utjehe za pravednika u mukama: „rodno selo na obali bregovitoj i bor granati na brijegu nad selom i vječnost na usni...“.

Drugi

Crnci protiv Amerike (Ratković). Snoviđenje u kojem se naznačava realnost kolonijalizma, zbunjenost nepokretnim riječima i stvarima koje same gundaju svoje ime. „Predosjeća sopstvene tragove“, poput evropske civilizacije koja uočava nečasnost sopstvene povijesti. Slika Drugog, krilatica postkolonijalizma, najbolje je naslikana stihom „svaki je moj pogled

slomljen cvijet, svaki je moj korak neispunjen san“. Njihovo je srce „golub na krovu pjesnikovog tijela“. Kao ptica Ali Binaka.

Banjević u *Zapisu*, evocirajući distih Njemca koji je 1944. urezao stihove u ckrvi Gospe od Škrpjela otkriva osnovni postupak u razumjevanju drugosti: distanca, decentracija, dislokacija, dajući nam sliku našeg iz perspektive Drugog. Postupkom oneobičavanja, pjesnik poznate slike crnogorskih pejzaža daje kao strahotne obrise prirode. Razumjeti drugog znači zamisliti sebe u njegovoj poziciji.

No cjelovita slika drugosti (Sartr), stranca (Zimel), subalternog (G. Spivak) kao koncepta i određenja u intersubjektivnoj stvarnosti Banjević daje u poemi *Gosti*. Samo u poeziji ima mjesta za druge, ali i tu su oni samo „gosti“ u pjesnikovom stvaralaštvu, o njima „više nikad neće zapjevati“. Oni znaju koji su i kako su proveli vijek, pa ih pjesnik „ne imenuje“. Oni su – gosti.

Drugost se razlikuje od običnosti u uobičajenosti. Drugost je skrivena, skrajnuta, neprepoznata. Tako Leso Ivanović piše o ljudima sijenkama:

*Ima na svijetu mirnih, dobrih ljudi
što kroz život nečujno i tiho gaze
kao da nogom stupaju po pamuku,
a naše oči nikada ne opaze
ni njih ni njinu tihu radost ili muku.*

Fascinantna i polisemična slika drugosti oslikana je i u pjesmi *Kari Šabanovi*. I Raičković je primijetio da pjesma ne bi bila ista da u njoj nema italijanske riječi za prevoznu prikolicu (*carro*) i da nema Šabanovog imena. Spajanjem dva neobična imena postiže se melodičnost i smisaonost nove dimenzije – književnost i služi da oneobičava obično i običava neobično. Iz vanliterarnih izvora znamo da je Šaban bio samo jedan u moru zanatlija kojima je Kralj Nikola naselio Cetinje, građanske i

multikulturne Crne Gore koja je zamijenila do tada plemensku zajednicu u osvitu novog vijeka. Šaban je drugi i po imenu i po zanatu, njegovi kari pričaju o pređenim drumovima, ali za pjesnika on je dio mozaika bez kojeg je sad već nemoguće rekonstruisati srećni svijet djetinjstva. Drugi je tako i sjećanje, nostalgija, prošlo vrijeme i u njega utkana osjećajnost i tako neodvojivi dio nas samih. Bez drugog nema ni nas.

Konačno, nije li se najveći konstruisani drugi u pjesmama Ali Binak predstavio u prvom licu? Drugi je u poeziji Radovana Zogovića dobio priliku da govori, iz srca i žila, silinom svoje muke. *Došljaci* je nadahnuta poema o istorijskom, kulturnom, religijskom ali i ontološkom drugom, o identitetu, čovjekovoj ukorijenjenosti u etos i habitus prostora i vremena. Da smo bolje čitali Zogovića možda bismo bolje razumjeli i drugog i sebe, ako između te dvije filozofeme uopšte ima smislene razlike.

Umjesto zaključka: eolska harfa

Za Kiša, u istoimenoj priči o poetici, eolska harfa predstavlja „formulu lijepog (*perfectio prima*) i svrsishodnog (*perfectio secunda*)“; da bude po pravilima harmonije ali da daje lijep zvuk. Potrebno je šest (*sic!*) pari žica i dva do koljena ukopana stabla. Čini se da nema bolje metafore za crnogorsku modernu.

Eolska harfa govori o dalekim prošlim i budućim vremenima, hvata cijelu oktavu u molskoj skali i lako prelazi u dur, baš kao lirsko u epsko kod ovih pjesnika. Ne daju se čitati na guslarskim okupljanjima i nijesu za deseterce za nove obračune. Za osluškivanje harfe kao i za čitanje Zogovića, Banjevića, Ratkovića, Mitrovića, Đonovića i Ivanovića potrebna je samoća, ona samoća koja tjera da preispitamo sebe i druge, život i pravdu, ljubav i slobodu. Zato je poezija naših modernista orjentir u vremenima kada sve ove vrijednosti nezaustavno blijede. Koliko je samo svirala eolska harfa. Trebalo je osluhnuti. Treba je osluhivati i danas.